

Nevenka Troha

POLITIČNE USMERITVE MED PRIMORSKIMI SLOVENCIV CONI A JULIJSKE KRAJINE (1945-1947)

Leta med 1945 in 1947 lahko opredelimo kot čas boja za meje, a obenem kot čas utrjevanja novih jugoslovanskih oblasti, kar je posredno vplivalo tudi na dogajanje v coni A Julijske krajine.¹

Zaradi raznarodovalnih pritiskov italijanske države, ki jih je fašizem še okrepil, je bil osnovni cilj primorskih Slovencev vse od njihove vključitve v Italijo, združitve z matično državo. Zlasti potem, ko je Italija okupirala Ljubljansko pokrajino, je bila priključitev k matici pojmovana tudi kot osvoboditev.² Razen redkih posameznikov se ni nihče, tudi nobena politična skupina v celotnem spektru od leve do desne, opredeljevala za Italijo in so vsi odklanjali sodelovanje z italijanskimi oblastmi.³ Šele po prihodu Nemcev na Primorsko, ki so, zato da bi lažje obvladali območje, dali Slovincem nekaj pravic, med drugim župane v manjših krajih s slovenskim prebivalstvom in nekaj šol, je prišlo do okrepitve slovenskih krogov, ki so bili nasprotni OF in katerih usmeritve so bile protikomunizem, protitalijanstvo in čakanje na prihod zahodnih zaveznikov. S pomočjo kadrov iz osrednje Slovenije je bil ustanovljeno primorsko domobranstvo (Slovenski narodno varnostni zbor), ki pa ni imelo večje moči in so šele poleti 1944 v njem Primorci bili v večini. Zlasti na Goriškem so bile posamezne "bele" vasi v celoti sovražne OF. Nevarnosti okrepitve slovenskih protikomunističnih krogov se je zavedlo tudi vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja in je poleg odloka o prepovedi sodelovanja v nemški upravi pričelo z ustanavljanjem slovenskih šol in zahtevalo, da se vsak pojav domačega domobranstva v kali zatre.⁴ Ta nemška politika je pripomogla tudi k opredeljevanju t.i. primorske sredine. Če so v prvih vojnih letih posamezniki in skupine še lahko v okviru skupnega cilja, priključitve matici, ohranili "kritično distanco" do posameznih političnih usmeritev, proti koncu vojne srednje poti ni bilo več. Koncesije, ki so jih nudili Nemci so bile, po mnenju enega najvidnejših primorskih politikov Engelberta Besednjaka, pogubnejše in nevarnejše kakor vse dotedanje narodno zatiranje Italije in fašistov. "Zahtevali so, da se naši ljudje priključijo domobrancem, in se z njimi skupno borijo... Krvavi spopadi med narodnoosvobodilno vojsko in domobranci so postali neizogibni... Nam ni preostalo drugega, kakor da se brez omahovanja postavimo javno na stran naših primorskih mož in fantov, ki so se branili pred hitlerovsko-domobranskimi vpadi iz Kranjske, to se pravi, da se brez odloga priključimo Narodno-osvobodilnemu gibanju."⁵

¹ V razpravi uporabljam za to območje izraz Julijska krajina, ki je uporabljen v devinskem sporazumu 20. junija 1945 med predstavniki jugoslovanskih in zavezniških oblasti o vzpostavitvi obeh con, op. a.

² O vprašanju Primorske v obdobju 1918-1945 je v Sloveniji izšlo več del. m.dr. Milica Kacin Wohinz, Slovenci in Hrvatje pod italijansko zasedbo. Maribor 1972; ista, Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev. Koper 1977; ista, Prvi antifašizem v Evropi. Koper 1990; Lavo Čermelj, Slovenci in Hrvatje pod italijansko zasedbo. Ljubljana 1965; Tone Ferenc, Primorska pred vseljudsko vstajo. Ljubljana 1983; France Škerl, Primorska 1941-1943, rokopis v ARS, bivši arhiv INZ; Ivo Juvančič, Primorski Narodni svet: Goriška sredina in OF - NOB. Primorski dnevnik, 5. do 27. avgust 1970; Boris Mlakar, Domobranstvo na Primorskem 1943-1945. Ljubljana 1982.

³ Glej op. 2. O programih slovenske desnice je pisal Boris Mlakar, O političnih programih slovenske kontrarevolucije 1941-1945. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja. Ljubljana, 22. 1982, št. 1-2, str. 211-223.

⁴ Arhiv Republike Slovenije (AS), bivši zgodovinski arhiv CK ZKS (ZKS), fond (f.) CK KPS 2, ae 91, depesha s Primorske CK KPS 3. januarja 1944: "Domačih domobrancev v Trstu ni, kolikor so, so importirani iz Kranjske"; ae 1824, poročilo poverjeništa CK KPS za Primorsko, Gorenjsko in Koroško CK KPS 11. aprila 1944; ae 3186, pismo B. Kidriča PK KPS za Primorsko 26. decembra 1943; Bogdan Novak, Trieste 1941 - 1954, Milano 1973 (v nadaljevanju B. Novak, Trieste), str. 82; Boris Mlakar, Domobranstvo na Primorskem, Ljubljana 1982; Boris Mlakar, Odnosi med slovenskimi in italijanskimi kolaboracionisti na Primorskem, zbornik Trst 1941-1947, Ljubljana 1987, str. 61-75; Nevenka Troha, Politično življenje v coni A Julijske krajine z vidika italijansko slovenskega sodelovanja (SIAU od osvoboditve do uveljavitve mirovne pogodbe), magistrsko delo, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1993, neobjavljeno (N. Troha, magistrsko delo), str. 24.

⁵ AS, f. Edvard Kardelj, šk. 75, pismo E. Besednjaka V. Ščeku 31. december 1944. Objavljen v Goriški letnik, št. 3, Nova Gorica 1976, str. 258-267.

Posebni interesi Primorske so se prekrili s cilji slovenskega osvobodilnega gibanja in tudi njegovega jugoslovanskega vodstva, ki sta sprejela načelne sklepe o priključitvi Slovenkega primorja.⁶ Konkretna ozemelske zahteve so bile občasno postavljene že prej, dokončno od poletja 1944.⁷ Na podobne zahteve glede Trsta in ostalih območij kot NKOJ je pristala tudi londonska emigrantska vlada.⁸ Na kasnejših mirovnih pogajanjih je Jugoslavija zahtevala celotno slovensko etnično ozemlje, vojni cilji nove Jugoslavije kot države in ideološki interesi KPJ so se skladali s težnjami slovenskega naroda po zedinjeni Sloveniji.⁹ Velika večina Primorcev se je tako odločila za sodelovanje s slovenskim osvobodilnim gibanjem, v katerem so videli edino realno silo, ki je lahko zaščitila njihov obstoj. Primorci so se zato opredelili tudi za Jugoslavijo kot državo, ki se je lahko zoperstavila italijanskim pritiskom, pa tudi njeno povezavo s Sovjetsko zvezo so imeli za neke vrste vseslovanstvo.¹⁰

Za OF so se zaradi njenega narodnostnega programa in osvobodilnega boja opredelili na narodnostni osnovi, zato so se vanjo vključili tudi mnogi, ki so bili sicer nasprotni komunizmu. Ker je bila zaradi raznarodovalnih ukrepov italijanskih vlad iz Primorske, z izjemo duhovščine, pregnana skoraj vsa inteligenca in uničen srednji sloj, ljudje pa so bili zaradi slabljenja gospodarske osnove obubožani in sproletarizirani, se je pri velikem delu Primorcev narodnostni, ki je bila vsem osnovna, pridružila tudi razredna opredelitev, za državo, v kateri so "gradili socializem" in ljudsko oblast.¹¹

Prihod jugoslovanske vojske v Trst in Gorico je za Primorce pomenil osvoboditev in so ga skoraj vsi pozdravili z navdušenjem. V delu tržaškega okrožja, ki je bilo nato vključeno v cono A je bilo navdušenje nad Jugoslavijo veliko tako med Slovenci kot italijanskimi delavci v velikih delavskih centrih kot so bili Trst, Tržič in Milje. Tudi na Goriškem je pretežno večino ljudi prve dni po osvoboditvi zajelo vsesplošno veselje. Več nasprotovanja je bilo med Slovenci v predelih, ki so bili nato vključeni v cono B, zlasti v okrajih Ilirska Bistrica in Postojna, kjer je bil vpliv domobranstva močnejši.¹² Primorci so se strinjali z ukrepi jugoslovanskih oblasti, tudi z aretacijami, ki so bile zlasti množične v prvih dneh maja 1945 in ki so jih doživljali kot plačilo za fašistične zločine. Vendar tega kaznovanja niso razumeli tako drastično, kot množične likvidacije in so protestirali proti zapiranju nedolžnih.¹³ Zahteve po zasluženih in pravičnih kazni

⁶ Tone Ferenc. *Ljudska oblast*. knj. 2. Ljubljana 1985, str. 34, 37; Slovenski poročevalec, posebna izdaja. 1.4. št. 34. 17. oktobra 1943. Narodnoosvobodilni svet za Primorsko je 11. septembra 1943 objavil, da v Slovenskem primorju prevzema vso oblast. Vrhovni plenum OF je 16. septembra 1943 sprejel sklep, s katerim je Slovensko primorje priključil k svobodni in združeni Sloveniji v svobodni demokratični Jugoslaviji. Odloke o priključitvi sta potrdila kočevski zbor v svojem Proglasu zbora odposlancev slovenskega naroda in Avnoj na 2. zasedanju. Že med vojno, zlasti pa po njej, so potekale razprave o legitimnosti teh sklepov. S stališča mednarodnega prava so sicer brezpredmetni, so pa pomembni s stališča političnih in programskih opredelitev osvobodilnega gibanja, op.a.

⁷ AS, ZKS, f. GO SIAU, m. članki. Zahteve sta postavila zunanji minister NKOJ Josip Smolaka v časopisu Nova Jugoslavija, št. 7-10. junij, julij 1944, ko je zahteval: "Prekoračite Sočo in spet bomo prijatelji" ter J. Broz v govoru na proslavi 1. dalmatinske brigade na Visu 12. septembra 1944. AS, f. E. Kardelj, šk. 75, pismo E. Besednjaka V. Ščeku 31.12.1944. "Le Tito je spraval vprašanje priključitve pred mednarodno javnost, medtem ko so "gospodje iz emigracije" trdili, da jim Angleži ne dovolijo javne razprave o slovenskem vprašanju."

⁸ Dušan Biber. *Britanska in ameriška politika o italijansko jugoslovanski meji v drugi svetovni vojni*. zbornik Trst Trieste 1945. Trst 1985, str. 9.

⁹ Diplomatsko stran tržaškega vprašanja je v zgodoviniopisju obdelana tako v italijanski kot drugi tuji literaturi. V Sloveniji je to vprašanje obdelal Janko Jeri. Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni. Ljubljana 1961.

¹⁰ AS, f.OK KPJK za Goriško, m. 5, izvleček diskusije na sestanku z intelektualci 25. aprila 1946, v kateri so n.pr. izpostavili pomen vseslovanke misli in "naslonitev na Rusijo, ki edina lahko zaščiti naše interese."

¹¹ AS, ZKS, f. CK KPS 2, ae 1850, pismo L. Šentjura CK KPS 1, oktobra 1944. Kljub temu pozicije partije med Slovenci niso bile močne. "Vodilni ljudje niso člani Partija in da Partija tu. razen med proletariatom, ne igra vodilne vloge."

¹² AS, ZKS, f. CK KPS 2, ae 3471, poročilo OK KPS za tržaško okrožje 24. maja 1945; f. PNOO, m. 3, poročilo javnega tožilca za Goriško javnemu tožilcu za Slovensko primorje in Trst 25. maja 1945; Primorski dnevnik, članki iz maja in junija 1945. Kanonik Alojzij Novak, kasnejši urednik OF nasprotnega Slovenskega Primorca v Črniški kroniki, str. 220 piše: "6. maja 1945. Danes je zaključek slavnosti za zavzete Primorske po Titovi vojski. Nepregledna množica ljudi iz cele dežele se je sešla - največ seveda žensk, deklet, - velik gozd zastav je bil v sprevedu po ulicah in na Travniku, kjer je par slovenskih in italijanskih govornikov spregovorilo slavnostne govore."

¹³ AS, ZKS, f. arhiv informacijske službe in protifašističnega boja (f. AIS), ae 41, poročilo Ozne Trst 3, sektor 6, maja 1945: "Ljudje se pritožujejo, da se je izpustilo več oseb, ki imajo težke zločine na vesti in pripominjajo, da naj se jih brez nadaljnega ostro sodi, tudi če so pomankljivi podatki, ker so bili aretirani iz tehtnih razlogov." - ae 86, poročilo Ozne Trst 3, sektorja 9, maja 1945: "Z dotedanjimi aretacijami se svobodoljubni Slovenci in Italijani strinjajo, mnenja

moramo razumeti tudi v okviru časa, tik po koncu vojne in po dvajsetletni fašistični represiji. Jugoslovanske oblasti so aretirale tudi nekatere vidne predstavnike slovenskih narodnih organizacij, ki so jih sumili "paktiranja z Angleži" in nekatere pristaše OF, ki so odklanjali komunistično ideologijo. Večina je bila kmalu izpuščena. Kljub temu je tudi med njimi prevladal "entuziazem za gibanje, ki je razstrgalo suženjske okove in upanje na priključitev k Jugoslaviji." Del teh se je vključil v naslednico OF - Slovansko italijansko antifašistično unijo (SIAU) in prevzel tudi pomembne funkcije.¹⁴ Med vodilnimi komunisti je nezaupanje do sredinskih krogov ostalo, deloma zaradi ideologije, deloma so se bali, da bi bil njihov vpliv na ljudi prevelik in bi tako ogrožal partijske interese. Tudi odnos partije do članov organizacije TIGR je bil dolga leta odklonilen.¹⁵ V času jugoslovanske zasedbe celotne Julijske krajine maja 1945 je prihajalo tudi do šikaniranja in neupravičenih aretacij, ki so jih izvajali domači člani Narodne zaščite tudi iz osebnega maščevanja.¹⁶

Ob koncu vojne sta se v Julijski krajini dokončno oblikovala dva bloka, ki ju lahko na kratko označimo kot projugoslovanskega in proitalijanskega, vsak s svojimi izključujočimi mejnimi zahtevami, ki so jih postavili že med vojno. Projugoslovanski blok je zahteval slovensko etnično mejo, ki je vključevala tudi precejšnje število Italijanov, zlasti v mestih, medtem ko je proitalijanski zahteval ohranitev rapalske meje, ki je bila za Slovence, za razliko od Hrvatov, celo slabša kot črta londonskega sporazuma iz leta 1915 in je vključevala obsežna povsem slovenska območja. Na območju, ki je bilo po mirovni pogodbi leta 1947 priključeno Sloveniji, torej brez koprškega okraja, je leta 1910 živel 160 191 prebivalcev, med katerimi je bilo le 290 Italijanov.¹⁷ V projugoslovanskem taboru je bila velika večina primorskih Slovencev, in precejšen del italijanskega delavstva, v drugem samo Italijani, ker se med primorskimi Slovenci nihče ni opredelil za Italijo. Šele po sklepih na mirovni konferenci so se nekateri opredeljevali za neodvisno Julijsko krajino.¹⁸

Umiku Jugoslovanske armade iz cone A Julijske krajine 12. junija 1945 je sledil čas manifestacij, demonstracij in političnih stavk, spopadov, napetosti in nasilja, ki se je ob prelomnih trenutkih kot so bili obisk razmejnitvene komisije in pariška mirovna konferenca, še okrepilo. Ljudje so bili razdeljeni in do kraja spolitizirani. Pripasti eni ali drugi državi je zanje

so, da še premalo čistijo fašiste." - ae 53. poročili Ozne Trst 3. sektor 6. in 24. maja 1945. ki govorita o pritožbah ljudi, da je bilo "mного bivših fašistov izpuščenih", medtem ko jugoslovanske oblasti zadržujejo nenevarne ljudi.

Veliko je bilo tudi intervencij za izpustitev sodelavcev OF in nedolžnih, f. AIS, ae 126. intervencija B. Kraigherja načelniku Ozne kapetanu Lenartu 11. maja 1945 za izpustitev članov tržaškega CLN; ae 134. razne prošnje in intervencije za izpustitev; ae 137. intervencija goriške OF za zaprte italijanske antifašiste; ae 142. vloge za izpustitev zapornikov v Borovnici, predvsem finančnih stražnikov; f. CK KPS 3. šk. 52. intervencija predsednika PNOO F. Bevka novembra 1945; f. MOS Trst, m. 7a. intervencije za izpustitev; Nevenka Troha, Aretacije, deportacije in usmrtnice v Julijski krajini. Razgledi, 16. in 30. september 1994.

¹⁴ Nadja Maganja, Trieste 1945 -1949: Nascita del movimento politico autonomo sloveno, Trst 1994 (N. Maganja, Trieste 1945-1949), str. 120 in op. 5 k 6. poglavju, str. 130. 131; Repubblica Italia, Ministero degli affari esteri (MAE), Affari politici (AP) 1946-1950, Jugoslavia, b. 6, poročilo Julijskega akcijskega odbora 2. junija 1945.

¹⁵ AS, f. Edvard Kardelj, šk. 74, depeša E. Kardelja B. Kidriču 8. septembra 1945; AS ZKS, f. OK KPJK za Goriško, m. 2, poročilo OK KPJK za Goriško GO KPJK 25. oktobra 1946; f. CK KPS 3, IK, šk. 8. seja IK 13. junija 1958. Na seji so med drugim obravnavali delovanje organizacije TIGR.

¹⁶ AS, ZKS, f. AIS, m. Virgilij Šček, pismo V. Ščeka B. Babiču 4. februarja 1947. Za vas Lokev je napisal: "Ljudje se bojijo ponovitve leta 1945, ko je domača zaščita na podlagi imenika, ki so ga sestavili prej temni elementi aretirala več domačinov, jih gnala od sodnije do sodnije in končno izpustila, potem ko so se sodniki opravičili, da je šlo za pomoto. Zlatnine in denarja pa jim niso vrnil. Kakor kaže, so si ga razdelili denuncianti."

¹⁷ AS, ZKS, f. CK KPS 2, ae 649, poročilo A. Vratuše CK KPS 10. junija 1944, tudi ae 893. proglas Narodno osvobodilnega odbora Severne Italije (CLN Alta Italia) 9. junija 1944 "Italijanskemu ljudstvu Julijske Benečije", v katerem je edinkrat sprejel tezo, da so vzroki raznarodovanja tudi v krivičnih mejah po I. svetovni vojni in ne le v fašizmu. - Nevenka Troha, Stališča Komunistične partije Slovenije (Komunistične partije Jugoslavije) in Komunistične partije Italije o Julijski krajini v letih 1941-1947. Prispevki za novejšo zgodovino, 33, 1993, št. 1, str. 147-162. - AS, ZKS, f. CK KPS 2, ae 731. Il problema nazionale della Venezia Giulia. Orientamenti repubblicani e del Partito d'Azione 1. avgusta 1943, v katerem so se opredelili za ohranitev Italije na teh območjih in za nacionalne pravice manjšini. - Galiano Fogar. Sotto l'occupazione tedesca nelle provincie orientali. Videm 1968, str. 198-201, proglas Julijskega narodnoosvobodilnega odbora (CLN Giulian) 9. decembra 1944, v katerem so se opredelili za ohranitev rapalske meje in nacionalne pravice manjšinam. - Podatki ljudskega štetja 1.1910.

¹⁸ Arhiv ministrstva za notranje zadeve (AMNZ), zaslišanje Andreja Uršiča. Na območju cone A Julijske krajine je bilo precejšnje število slovenskih in tudi drugih jugoslovanskih političnih emigrantov, ki so nastopali proti priključitvi k Jugoslaviji. Junija 1945 je vodja slovenske emigracije Miha Krek pri zaveznikih zamenjal geslo "Trst k Sloveniji" z geslom "Slovenija k Trstu". Vprašanje delovanja emigracije presega okvire naše razprave, op.a.

postalo vprašanje življenja ali smrti, kot lahko preberemo na letaku Narodnoosvobodilnega odbora Julijske krajine (CLN Giuliano) ob obisku razmejitvene komisije. Lahko si bil le za "Trieste italianissima" ali pa za "Trst, Gorica, to naša je pravica".¹⁹

Za priključitev narodnostno mešanih predelov, zlasti Trsta z izrazito italijansko večino, je bila vsaj delna podpora Italijanov pomembna. To je slovensko vodstvo skušalo dobiti s politiko t.i. slovensko italijanskega bratstva, ki je bila uspešna med italijanskim delavstvom, med katerimi je bilo tudi veliko asimiliranih Slovencev in Hrvatov. Njihova opredelitev za Jugoslavijo je bila razredna, za ljudsko oblast in socializem. V Jugoslaviji so videli naslonitev na Sovjetsko zvezo, ki jim je bila ideal, za razliko od povojne Italije, v kateri so pričakovali "reakcionarno" vlado. Italijanski delavci so okrepili razredno komponento v projugoslovanskem gibanju, kar je ustrezalo komunistični partiji. Vpliv med njimi je slovensko osvobodilno gibanje pridobilo že med vojno, zlasti v okviru odborov Delavske enotnosti, ki so bili organizirani na razredni in ne na narodnostni osnovi in so bili najmočnejši v Trstu, Tržiču in Miljah, in ga ohranilo vse do objave resolucije IB junija 1948.²⁰ Ni pa politika slovensko italijanskega bratstva, kljub poizkusom, pritegnila italijanskih srednjih in višjih slojev. Septembra 1944 so po vzoru podobnih gibanj po svetu in predvojnega Društva prijateljev Sovjetske zveze ustanovili Društvo prijateljev nove Jugoslavije, ki je v začetku, ko je bila podpora neobvezujoča, sicer pridobilo nekaj vpliva. Ko pa se je društvo primenovalo v Gibanje pristašev nove Jugoslavije s programom, ki je zahteval priključitev k slednji, so nastale težave. Po jugoslovanski zasedbi Julijske krajine in aretacijah tudi nekaterih italijanskih antifašistov, ko je obenem izginil tudi skupni sovražnik, pa so bili še manj uspešni.²¹ Z nezaupanjem so politiko slovensko italijanskega bratstva sprejeli tudi Slovenci, ki so vse prevečkrat enačili, čeprav zaradi pasivnosti skoraj vseh Italijanov do fašističnega raznarodovanja deloma upravičeno, Italijane s fašisti. V spomenici tržaških Slovencev, napisani junija 1944, so izpostavili, da je za tržaške Slovence življensko važen tisti del programa OF, "ki nam zagotavlja priključitev našega mesta osvobodjeni Jugoslaviji. Udejstvitev tega programa pomeni za nas biti ali ne biti...Dejstvo, da je vodstvo ubralo politiko sodelovanja z Italijani je naš tukajšnji živelj sprejel z največjim odporom in v mnogih slučajih je absolutna privrženost Fronti trpela do take mere, da se dolži vodstvo dezinteresiranja in popolnega nerazumevanja tržaškega vprašanja." Spomenica očita tržaškimi Italijanom, da se petindvajset let ni slišal "iz tiste strani niti en zamolkel glas, ki bi pozval k umirjenosti in popuščanju terorja. Nasprotno, sodelovanje pri tem terorju in početju ali vsaj tiho odobravanje, je bilo splošno."²²

Že med vojno ter nato v času jugoslovanske zasedbe Julijske krajine so jugoslovanske oblasti načrtovale ustanovitev enotne politične množične organizacije, ki bi delovala na istih osnovah kot OF. V hrvatskem delu Istre je Unione italiana kot celota vstopila v hrvatsko Narodno fronto in postala njen sestavni del kot organizacija manjšine. V slovenskem delu so bili pogoji drugačni, predvsem zaradi Trsta, ki so mu priznavali italijansko večino. V Slovenskem primorju je delovala OF in, bolj formalno kot dejansko, italijanska Fronte nazionale, ni pa prišlo do njene neposredne vključitve v OF. Le v Trstu so sredi aprila 1945 ustanovili skupni Slovensko italijanski antifašistični izvršilni odbor, ki je deloval kot enotno vodstvo slovenskih in italijanskih organizacij in v katerega so skušali, seveda pod svojimi pogoji, vključiti tudi CLN Giuliano, kar je slednji odklonil. V drugih krajih in na pokrajinskem nivoju skupne organizacije ni bilo. Ko je postalo jasno, da bodo del Julijske krajine prevzeli zahodni zavezniki, so jugoslovanske oblasti pohitele z ustanavljanjem skupne frontne organizacije, preko katere bi

¹⁹ AS, ZKS, f. AIS, ae 187, Lega nazionale, letaki; f. GO SIAU, m. peticije prebivalstva; N. Troha, magistrsko delo, str. 186-216. Med manifestacijami in demonstracijami je bilo tudi nekaj mrtvih, prav tako v napadih ene in druge strani na posameznike. Britansko ameriška Zavezniška vojaška uprava je številne demonstrante tudi zaprla.

²⁰ Bojan Godeša, Delavska enotnost v Sloveniji, magistrsko delo, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1990; Nevenka Troha, magistrsko delo, str. 21-50.

²¹ AS, ZKS, f. CK KPS 2, ae 1874, poročilo L. Šentjura M. Marinku 25. septembra 1944; poročilo M. Marinka CK KPS 4. oktobra 1944; ae 91, depeša CK KPS M. Marinku 6. oktobra 1944; ae 1876, poročilo L. Šentjura CK KPS 19. oktobra 1944; ae 3451, poročilo OK KPS za Trst CK KPS 10. januarja 1945; ae 794, pismo Vincenza Bianca P. Togliattiju 20. decembra 1944; N. Troha, magistrsko delo, str. 40; N. Troha, Aretacije, deportacije in usmrtnice. Razgledi, 30. september 1994.

²² AS, bivši arhiv INZ (AINZ), fasc. 535, spomenica Naše sodelovanje z Italijani s posebnim ozirom na tržaško vprašanje 12. junija 1944. Prvi del spomenice tudi v AS, ZKS, f. CK KPS 2, ae 3445.

ohranjali in okrepili vpliv tako med Slovenci kot Italijani, in organizirali akcije proti proitalijanskemu taboru in zavezniškim oblastem. Z vzpostavitev enotnih organov bi tudi dokazali svoj vpliv na celotnem območju in njegovo nedeljivost.²³

Ljudske fronte, ki so jih na pobudo komunističnih partij ustanavljali v drugi polovici tridesetih let, so imele različne organizacijske oblike in so povezovale stranke in organizacije prevsem zaradi skupne obrambe pred fašizmom. Organizacijska oblika je bila odvisna od razmerja sil v fronti in je bila lahko koalicija, n.pr. CLN v Italiji, ali pa je prerasla v enotno množično organizacijo z vodilno vlogo partije, kot je bila OF. Ljudsko fronto so si v KPJ zamislili kot nadaljevalko narodnoosvobodilnega gibanja, kot organizacijo, v kateri so bili sintetizirani vsi narodni in razredni interesi in ki naj bi zato nadomestila strankarsko organiziranost.²⁴ Tako je bila enotna Slovensko (od kongresa 12. avgusta 1945 Slovansko) italijanska antifašistična unija organizirana po vzoru Ljudske fronte v Jugoslaviji in ne kot koalijska povezava med slovenskimi in italijanskimi organizacijami oziroma strankami. Bila je enotno množično gibanje, ki naj bi upoštevalo tendence takratnega časa, ki je zahteval, "da se napredna demokratična gibanja predstavijo v obliki enotnih gibanj z vodilno vlogo širokih delavskih množic. Z izpostavljanjem političnih problemov SIAU obenem razrešuje socialne probleme. Za razrešitev problemov množic je potrebno, da se te zanimajo za te probleme in da vidijo ključ za njihovo razrešitev."²⁵ Odklanjala je preštevanje in plebiscit, ki ju je, ker je bila zaradi Trsta v številčni premoči v coni A, večkrat zahtevala proitalijanska stran. Strah pred plebiscitom je bil v nasprotju z večkrat izraženim prepričanjem vodstva SIAU, da imajo za seboj Slovence in večino italijanskega prebivalstva, predvsem delavstva. Možno je, da v njihovo lojalnost le niso bili tako prepričani, obenem so se bali manipulacij zavezniških in italijanskih oblasti, deloma tudi zaradi slabih izkušenj, ki smo jih imeli Slovenci s koroškim plebiscitom. Plebiscit je bil za SIAU opravljen že med vojno z opredeljevanjem večine za narodnoosvobodilni boj.²⁶

Komunistična partija Julijske krajine²⁷ je bila sicer sestavni del SIAU, dejansko pa, na osnovi navodil slovenskega partijskega vodstva, usmerjevala njene politike.²⁸ V partijski teoriji so bile narodnoosvobodilne vojne posebna oblika boja delavskih množic proti dominantnim kastam, zato je razredni boj zajel celotne množice. Naravni nosilci demokracije so bili delavci in njihova avantgarda komunistična partija, zato so morali komunisti delovati v množičnih organizacijah kot "najboljši predstavniki ljudskih interesov. Partija kot stranka, ki se ni umazala s sodelovanjem s sovražnikom, dala največ žrtev itd., je morala imeti posebno vlogo v tistih organizacijah, ki so varovale interese množic."²⁹ Organizacijske oblike SIAU so bile odvisne od tradicije in od tega, kakšna gibanja so na posameznem območju že obstajala. OF je ostala v čisto slovenskih območjih, medtem ko so v mešanih ustanavljali odbore SIAU, v italijanskih pa Fronte di liberazione. Kljub temu, da naj bi ljudje sami vplivali na delovanje (krepitev ljudske pobude), pa so dejansko bile vse akcije skrbno pripravljene in vodene s strani vodstva v Julijski krajini, pomembnejše pa tudi s strani slovenskega vodstva. So pa člani SIAU te akcije zavestno sprejemali in v njih sodelovali v veri, da s tem podpirajo tako priključitev k Jugoslaviji kot tudi

²³ AS, ZKS, f. Boris Kraigher, šk. 1, depeša B. Kraigherja B. Kidriču 29. maja 1945.

²⁴ Božo Repe, *Liberalizem v Sloveniji*, Borec št. 9-10, Ljubljana 1992, str. 17.

²⁵ AS, ZKS, f. GO SIAU, šk. 4, Osnove sporazumevanja SIAU, nedatirano, po 30. septembru 1945.

²⁶ AS, ZKS, f. OK KPJK za Goriško, m. 7, poročilo okrožne skupščine SIAU za Goriško 3. julija 1945.

²⁷ AS, ZKS, f. CK KPS 3, depeše zvezni vladi, šk. 1, depeša B. Kidriča E. Kardelju 25. junija 1945; f. CK KPS 2, šk. 1, zapisi sej CK KPS, zapis seje 18. julija 1945; N. Troha, *Stališča KPS, Prispevki*, str. 155. Ustanovitev posebne partijske organizacije je predlagalo vodstvo KPI, ki je upalo, da bo s tem zmanjšalo vpliv KPS in da bo obenem odvrnilo kritike drugih italijanskih strank zaradi projugoslovanskih usmeritev italijanskih komunistov v Julijski krajini. S tem se je strinjal tudi CK KPS na svoji seji 18. julija 1945, ko je razpravljal o vprašanju organiziranja projugoslovanskih organizacij v Julijski krajini.

²⁸ AS, ZKS, f. GO KPJK, šk. 3, zapisnik seje GO KPJK 16. avgusta 1945. Odnose med SIAU in KP JK oziroma odvisnost prve lahko razberemo iz zapisnikov partijskih forumov. Ti so sprejemali sklepe o nalogah in delovanju SIAU, pa tudi njenem programu. Tako so n.pr. na seji GO KPJK 16. avgusta 1945 sprejeli sklep, da se 23. avgusta 1945 skliče na sedežu SIAU seja njenega izvršnega odbora, v akcijski program KPJK pa so vključili tudi pripravo protestne note SIAU.

²⁹ AS, ZKS, f. GO KPJK, šk. 7, referat o organizacijskih principih KP, partijskih organizacij in delovanju, nedatirano.

vzpostavitev ljudske oblasti. Pri snovanju odborov SIAU so imeli ponekod težave s Slovenci, ki so še vedno imeli predsodke do sodelovanja z Italijani.³⁰

Člani SIAU so bili lahko vsi prebivalci Julijske krajine katerekoli narodnosti in stranke, ki niso delovali v narodovo škodo in ki so sprejemli osnovna načela SIAU. V SIAU so se lahko vključile vse stranke in množične demokratične skupine, četudi so zavzemale svoja neodvisna politična stališča, ki pa v načelih niso bila v nasprotju z osnovnimi načeli SIAU. Včlanili so se lahko tudi vsi strankarsko neopredeljeni antifašisti, ki so se vključevali neposredno v krajevne organizacije.³¹ V vodstvu SIAU in drugih projugoslovanskih organizacij niso bili le komunisti, ampak se je ohranjala frontna, zlasti v Trstu tudi narodnostna sestava. Vendar ti posamezniki niso imeli pomembnejšega vpliva na politiko SIAU in so obenem partiji priznavali vodilno vlogo, delno tudi zaradi njenih nespornih zaslug pri organiziranju antifašističnega in osvobodilnega boja.

Velik poudarek so dali množičnosti, ker naj bi le z organiziranjem najširših množic "v živo zadeli reakcijo."³² S številnim članstvom naj bi tudi dokazali, da je SIAU edina organizacija, ki je lahko zastopala "množice" v Julijski krajini, vsi ti ljudje naj bi tudi podpirali priključitev Julijske krajine k Jugoslaviji. V akciji zbiranja podpisov za priključitev k Jugoslaviji jeseni 1945 so v coni A zbrali 79 960 podpisov Slovencev, pri čemer moramo upoštevati, da je bil del podpisov "za Jugoslavijo, ne za Tita" in 51.973 podpisov Italijanov. V okraju Gorica je podpisalo 97,5% slovenskih volilnih upravičencev, najmanj v kobariškem, 65%.³³ Poleti 1946 je bilo v goriškem delu cone A včlanjenih v SIAU 36.189 Slovencev.³⁴

Glavni poudarki programa SIAU so bili enotnost Julijske krajine, uničenje vseh ostankov fašizma in vsega fašističnega državnega, gospodarskega, prosvetnega in političnega aparata, dosledna demokracija³⁵, borba proti črni borzi, izkoriščanju bede ljudi in težkih povojnih gospodarskih razmer, italijansko slovensko bratstvo, svobodo vere, krepitev ljudske pobude, medtem ko so druga vprašanja, zlasti socialna, taktično preložili na čas po mednarodni ureditvi vprašanja Julijske krajine.³⁶ Zaradi pridobivanja italijanskih krogov so odlašali s točko programa, ki bi opredeljevala priključitev k Jugoslaviji. To točko so sprejeli po nastopih jugoslovanskih predstavnikov na londonski konferenci, zlasti Edvarda Kardelja 18. septembra 1945³⁷, na seji GO SIAU 30. septembra 1945 in je nato postala prva in najvažnejša točka programa. Nekaj dni prej je sklep o priključitvi sprejela tudi KPJK.³⁸ Pomenil je dokončen prelom pogajanj s CLN giuliano in tudi zaostritev odnosov s KPI.³⁹ V resoluciji sta se SIAU in

³⁰ AS, ZKS, f. MO SIAU Trst, m. 3a, poročilo o organizacijskem delu, nedatirano, verjetno konec 1945 ali v začetku 1946.

³¹ AS, ZKS, f. GO SIAU, razne kartoteke in sezname; Nataška Nemec, SIAU za Goriško, diplomsko delo, Filozofska fakulteta Ljubljana, 1988 (N. Nemec, SIAU za Goriško), str. 92.

³² Ti izrazi so se ponavljali v številnih poročilih, n. pr. v AS, ZKS, f. GO SIAU, šk. 4, poročila; f. GO KPJK, šk. 4-7, poročila, v zapisnikih sej ipd.

³³ AS, ZKS, f. CK KPS 3, fasc. depeše zvezni vladi 1, depeša B. Kidriča E. Kardelju, nedatirana, septembra 1945, rokopis.

³⁴ N. Nemec, SIAU za Goriško, str. 88.

³⁵ S pojmi "prava, dosledna" ipd. demokracija je bila mišljena ljudska oblast za razliko od t.i. "zahodne, strankarske demokracije", op.a.

³⁶ AS, ZKS, f. GO SIAU, šk. 1, zapisnik kongresa SIAU 12. avgusta 1945. Ureditev socialnih vprašanj je vključevala spremembe lastnine v okviru nacionalizacije, agrarne reforme in drugih oblik razlastitve, op.a.

³⁷ Janko Jeri, Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni, Ljubljana 1961, str. 134; J.B. Duroselle, Le conflit de Trieste 1943-1954, Bruxelles 1966, str. 99, 100; Dušan Nečak, Jugoslovanski odnos do vprašanja Trsta (junij-september 1945), zbornik Trst-Trieste 1945, Trst 1985, str. 45-56. E. Kardelj je zahteval bivše avstro ogrsko ozemlje, na katerem žive Jugoslovani in je bilo po prvi svetovni vojni odstopljeno Italiji v nasprotju z načelom samoodločbe narodov. Obenem je za mesto Trst predlagal status ene od federativnih jugoslovanskih republik.

³⁸ AS, ZKS, f. GO KPJK, šk. 3, zapisnik seje GO KPJK 24. septembra 1945; f. GO SIAU, šk. 2, zapisnik seje GO SIAU 30. septembra 1945. Na seji so izpostavili, da se ob prihodu razmejitvene komisije mora celotna Julijska krajina opredeliti za Jugoslavijo, zato je potrebna sprememba linije. "Vprašanje pripadnosti Julijske krajine je treba ob prihodu komisije postavljati kot vprašanje nacionalne pravičnosti."

³⁹ AS, ZKS, f. CK KPS 2, ae 76, razne depeše E. Kardelja B. Kidriču; f. Boris Kraigher, šk. 1, pisma B. Kraigherja CK KPS; f. AIS, ae 170, 171; Gianpaolo Valdevit, La questione di Trieste 1941-1954. Politica internazionale e contesto locale, Milano 1986, str. 114, 115. Že od konca maja 1945 so projugoslovanske organizacije skušale doseči sporazum s CLN giuliano o skupni vključitvi v upravo področja in skupnem nastopu proti ZVU. Pogajanja so zaradi nepopustljivosti v stališčih obeh strani propadla.

KPKJ opredelili v skladu s Kardeljevim nastopom tudi za Trst kot sedmo republiko. S sprejemom te točke programa so postavili ostro ločnico med tistimi, ki so sprejemali priključitev k Jugoslaviji in tistimi, ki so bili proti, vzroki za njihovo odločitev pa so lahko bilo različni. Ta opredelitev je ponovno, po maju 1945, postala prvi pogoj za sodelovanje v gibanju, tako da se je razdelitev med dvema taboroma še ostreje začrtala. Obenem so sprejeli izjavo o narodnih jamstvih, s katero so zagotavljali italijanskemu prebivalstvu vse pravice.⁴⁰

Za svoje glavne nasprotnike je SIAU proglasila CLN, ki je odbil vse pobude za sodelovanje in zahteval pariteto v odborih in koalicijo strank, del duhovščine, ki je "klevetal" projugoslovanske organizacije in postavljajl vprašanje kraških jam, medtem ko je drugi del sodeloval s SIAU, ter jugoslovanske begunce, ki so množično prišli v cono A po umiku jugoslovanske vojske in s katerimi je sodeloval del italijanskega Trsta.⁴¹

Politika slovensko italijanskega bratstva je skušala združevati obe ključni opredelitvi, na osnovi katerih so se ljudje odločali za eno ali drugo državo, to je narodno in razredno. Med vojno so zaradi realne nevarnosti, da bi nasprotniki OF med Slovenci, v kolikor bi OF zapostavila slovensko narodno vprašanje, lahko dobili prevladujoč vpliv med Primorci, postavili slovensko narodno vprašanje obenem z osvoboditvijo na prvo mesto. V prvem povojnem obdobju je vodstvo projugoslovanskih organizacij reševanje slovenskega narodnega vprašanja podredilo zahtevam, ki so jih postavljali Italijani, ki so bili naklonjeni priključitvi k Jugoslaviji, ker je menilo, da jim je bila podpora Slovencev zaradi njihovega odklanjanja Italije zagotovljena že s tem, da so zahtevali priključitev k Jugoslaviji, medtem ko je italijansko delavstvo imelo možnost izbire. S sklicevanjem na narodnostne pravice niso imeli osnove za zahtevo po Trstu z večinsko italijanskim prebivalstvom, posebno ker zahodne sile niso sprejemale razlage, da zaledje določa tudi pripadnost mesta. Podpora vsaj dela Italijanov je bila zato nujna, če so hoteli okrepiti položaj Jugoslavije na mirovnih pogajanjih. Dejansko so na slednjih prevladali interesi velikih sil, manj interesi obeh prizadetih držav in še manj lokalnega prebivalstva. Zahteve italijanskega delavstva so zato skupno s poudarjanjem slovensko italijanskega bratstva dobile prvo mesto v politiki SIAU. Na takšno odločitev je vplivala tudi reakcija tržaškega italijanskega delavstva ob jugoslovanski zasedbi, ko so nekoliko utopično pričakovali takojšnjo uvedbo komunizma in so n.pr. zahtevali rdeče namesto slovenskih zastav z zvezdo in tudi nasprotovanje vodstva KPL.⁴² Zaradi obtožb, da je projugoslovansko gibanje nacionalistično, sta KPKJ in SIAU delali v odnosih z Italijani vse preveč kompromisov. Tako je n.pr. Ivan Regent v zaključnem govoru na kongresu KPKJ 13. avgusta 1945, da bi ohranil vpliv med italijanskimi komunisti, ki so slovenskim očitali preveliko zavzemanje za slovensko narodnostno vprašanje, postavil vprašanje priključitve Julijske krajine k Jugoslaviji povsem na razredno internacionalistično osnovo in tako zanikal bistvo boja Slovencev v Primorju.⁴³ S poudarjanjem razrednosti so skušali tudi zanikati obtožbe CLN giuliano o slovenskem nacionalizmu in njegove očitke italijanskim komunistom v Julijski krajini, da izdajajo nacionalne interese. Tudi prva akcija v podporo slovenskih pravic po maju 1945, stavka proti prepovedi Primorskega dnevnika decembra 1945, je bila bolj ideološka in ne toliko obramba slovenskega časnika.⁴⁴ Na sestankih, na katerih so bili navzoči Italijani, so uporabljali samo

⁴⁰ AS, ZKS. f. GO SIAU, šk. 2, zapisnik seje GO SIAU 30. septembra 1945: Primorski dnevnik, 28. septembra in 1. oktobra 1945. V posebno federativno enoto naj bi bil vključen samo Trst in ne ostala Julijska krajina, ker: "Za federalno enoto je potrebna teritorialna in nacionalna kontinuiteta, ki pa ni možna v Julijski krajini, kjer so med seboj narodnosti pomešane." Trditve ne vzdriži kritike, ker je bil tudi Trst mešano ozemlje s precejšnjim delom slovenskega, pa tudi drugonarodnega prebivalstva. Jugoslavija je priznala federativni status BiH, ki je bila prav tako nacionalno mešana, op.a.

⁴¹ AS, ZKS. f. GO SIAU, šk. 1, zapisnik prvega kongresa SIAU 12. avgusta 1945.

⁴² AS, ZKS. f. AIS, ae 86, poročilo Ozne Trst 3. sektor 9. maja 1945; ae 98, poročilo Ozne Trst, 3. sektor 11. maja 1945; ae 101, poročilo Ozne Trst, 3. sektor 12. maja 1945.

⁴³ AS, ZKS. f. GO KPKJ, šk. 1, tudi f. Boris Kraigher, šk. 1, zapisnik 1. kongresa KPKJ 13. avgusta 1945. V razpravi je izpostavil: "Ne smemo gledati na nacionalne probleme z nacionalnega vidika, pač pa moramo poizkusiti, da jih rešimo z nacionalnega in proletarskega vidika. Jugoslovanski problem, ki smo ga obudili, ni iz nacionalnega vidika, ampak iz vidika ljudske oblasti in nič drugega...Vračam se na argument, da rečem vsem onim, ki še ne razumejo, da so se proletarci, da se je delavski razred, da se je ljudstvo Julijske krajine izreklo za Jugoslavijo ne iz nacionalnega vidika, ampak iz vidika političnega prepričanja, da bo moglo bolje živeti, ker je oblast v njegovih rokah."

⁴⁴ Primorski dnevnik je ZVU prepovedala zaradi članka "Zgodba se nadaljuje", objavljenega 24. novembra 1945. Obravnaval je vprašanje slovenskih šol in napadel politiko ZVU, ker je v njih zaposlovala zlasti politične emigrante iz Slovenije, op.a.

italijanščino, ker Italijani slovenskega jezika niso poznali. Pri imenu unije so privzeli izraz slovanska, kar je bil izraz italijanskih nacionalističnih krogov. Zašli so tudi v take ekstreme, da so n.pr. podpirali dvojezične kulturne sekcije, pri čemer pa je prišlo do odpora med samimi člani odborov, da se kultura ne more združevati v italijansko slovensko mešanico. Ob tem pa je tudi ZVU zaradi vključevanja Italijanov v upravne službe vse bolj izpodirala slovenščino iz sodišč in uradov.⁴⁵

Vse to je vplivalo na razpoloženje med Slovenci, zlasti med tistimi, ki so se SIAU priključili zaradi svojega narodnostnega in ne ideološkega prepričanja. SIAU je imela v letih 1945 in 1946 med Slovenci v coni A povsod večinsko podporo, ki pa je bila nekoliko različna od kraja do kraja, kar je bilo odvisno od različnih dejavnikov, med pomembnejšimi so bili, vsaj v vaseh in manjših krajih, odnos duhovščine do nove Jugoslavije, sposobnosti lokalnih aktivistov, pomemben je bil tudi vpliv dogajanja med vojno in takoj po njej. Večjo podporo je imela v tržaškem okrožju, kjer so ji bili naklonjeni tudi skoraj vsi slovenski duhovniki in kjer med vojno domobranstva skoraj ni bilo, medtem ko so bile na Goriškem med posameznimi okraji velike razlike. Nasprotovanje je bilo največje v severnem delu, najbolj v Logu pod Mangartom in breginjskem kotu.⁴⁶

Vprašanje odnosa med partijo in SIAU, ki je bil vse preveč nekritičen in podrejen, narodnostno vprašanje, nekateri ukrepi jugoslovanskih oblasti, n.pr. ob dogodkih v Lanišču⁴⁷, in ekskluzivizem v smislu parole: kdor ni z nami je proti nam, so bili vzroki za izstop posameznih vidnih članov SIAU, vendar šele po končani mirovni konferenci. Dotlej se je v vodstvu SIAU zaradi pomembnosti mejnih vprašanj ohranila enotnost.

Vprašanje razmerja med partijo in SIAU je sprožil dr. Josip Ferfolja, tudi predstojnik sodnega odseka MOS Trst. Dne 25. junija 1947 je na seji IO SIAU predložil razpravo O aktualnih problemih naše politične situacije, v kateri se je spraševal, ali je IO SIAU res najvišji organ ali je samo inštrument partije, pri čemer je sprejemal tudi slednje, ker "Partija vodi človeštvo proti socialistični državi kot prvi etapi na poti v komunizem", vendar ne bi smel biti ta odnos popolnoma nekritičen in se spremeniti v slepo poslušnost. V IO SIAU so bili do nedavnega, razen enega, sami komunisti⁴⁸, kar je bilo zanj mogoče opravičljivo, a je bilo taktično narobe in so zato SIAU tudi ves čas napadali, posebno ker je bila OF sicer del SIAU, a je bila po 1. maju 1945 popolnoma pasivna. Ni bilo dobro, da je bil sekretar KPJK tudi sekretar SIAU. V svoji aktivnosti bi moral imeti IO SIAU več iniciative, biti bolj avtonomen, da bi lahko prevzel popolno kontrolo nad javnim življenjem v bodočem Svobodnem Tržaškem ozemlju (STO). Z razširitvijo SIAU ne bi bil položaj partije okrnjen, ampak je bilo treba akcijo prilagoditi konkretnim dejstvom in ne iti v skrajnosti. Svojo kritiko je umestil v čas priprav na uvedbo STO, v katerem bo moral biti poudarek na parlamentarnem delu, da bi tako obdržali večino v parlamentu. SIAU je izgubljala vpliv med Italijani in Slovenci. Posebno vprašanje je bil tudi njen odnos do slovenske opozicije okrog tednika Demokracija.⁴⁹

Svaril je pred tem, da se vsakogar, ki "bere Demokracijo", proglašajo za sovražnika. Ena glavnih napak, ki se je pokazala zlasti v coni B, je bila slaba oblast. "Vladajoči sloji morajo biti glavni zastopniki ljudstva. Tehnična in strokovna pomankljivost ali nevednost se maskirajo z brutalnostjo, sektaštvom in birokratizmom (sekvistri in izvrševanje agrarne reforme v Istri,

⁴⁵ AS, ZKS, f. GO KPJK, šk. 3, zapisnik seje pokrajinskega partijskega aktiva 21. avgusta 1946.

⁴⁶ AS, ZKS, f. OK KPJK za Goriško, m. 2, poročilo OK KPJK za Goriško GO KPJK o političnem stanju v okrožju 13. februarja 1946; poročilo MO SIAU za Gorico 3. marec 1946: "V breginjskem kotu niso ne za Italijo ne za Titovo Jugoslavijo. Zmešani so od tuje propagande. Odkrito sovražijo partizansko gibanje in podpirajo reakcijo."

⁴⁷ N. Maganja, Trieste 1945-1949, str. 121. V Lanišču v Istri je prišlo 24. avgusta 1947 do incidenta, v katerem so bili napadeni duhovniki, ki so nadomestili škofa Antonia Santina pri birmanju. Pri tem je bil ubit don Miroslav Bulešić, medtem ko je bil mrg. Jakob Ukmar, starosta slovenskih duhovnikov in branitelj pravic Slovencev, ranjen. Napadalci so bili obsojeni na nekajmesečne kazni. mrg. Ukmar je bil obsojen na en mesec, don Ček celo na šest let zapora.

⁴⁸ Dne 30. marca 1947 so bili v IO SIAU sprejeti Oskar Ferlan, Josip Ferfolja in Angel Kukanja. Primorski dnevnik, 1. april 1947.

⁴⁹ Glasilo Slovenske demokratske zveze, ki je bila kot opozicija SIAU ustanovljena v Gorici 17. januarja 1947. op.a.

izvajanje ljudske oblasti s strani tajne policije)."⁵⁰ Razprava je po tem uvodu tekla pri večini v tipičnem boljševističnem duhu, ostajali so na šablonah in zanikanjih dejstev, kakor so jih zanikavali v odnosu do nasprotnikov, kar Ferfolja ni bil, majavih dokazih, nepripravljenosti sprejeti kritiko, ki je bila dobronamerna. Zahteva po večjem nekomunističnem zastopstvu naj bi bila nedemokratična, ker je zahtevala delitev na osnovi komunist - nekomunist.⁵¹ Partija je morala ohraniti svojo vodilno vlogo zaradi položaja, tradicije, interesov, ki jih je predstavljala. Strinjali pa so se, da je treba oživiti delo OF, ki bi morala sklicati posebno skupščino in postati politična organizacija nasproti Slovenski demokratski zvezi, v katero so se vključevali ljudje, ki so bili popolnoma na liniji antikomunizma, ne le proti partiji, ampak je bil zanje komunizem zločin proti človeštvu. Zanimivo je, da je bil Leopoldo Gasparini kot predstavnik italijanskih komunistov ravno nasprotnega mnenja od Josipa Ferfolje in ga je motila proslovenska usmeritev SIAU. Po njegovem je bila KPJK pod kontrolo SIAU in so italijanski delavci, zlasti tisti, ki so bili blizu komunističnemu gibanju, obtoževali komuniste iz Julijske krajine, da služijo SIAU, to je Slovanom.⁵²

Pozicija ekskluzivizma v skladu s parolo, da kdor je povsem ne podpira, je nujno sovražnik, je že poprej odvrnila od sodelovanja s SIAU mnoge, ki niso bili protikomunisti, in so cenili OF in tudi komuniste zaradi partizanskega boja. Partijski aktivisti so marsikovec proglasili za belogardista le zato, ker je bil pasiven.⁵³ SIAU je izgubljala podporo dela Slovencev zaradi svoje vse bolj razredne politike, v katero je bila deloma prisiljena, da je ohranila podporo italijanskega delavstva. Obenem pa je bila ta njena politika tudi odraz mednarodnih razmer, kjer je vse bolj prevladovala delitev na dva bloka, ki sta se srečevala na tem območju in tudi odsev dogajanj v Jugoslaviji, kjer je zmagovita partija izvajala revolucionarne ukrepe.⁵⁴ Tudi med Slovenci v coni A so postavljali v ospredje tiste sloje, ki naj bi jim bili bolj naklonjeni, delavstvo in malega kmeta.⁵⁵ Čutilo se je nezaupanje do inteligence.⁵⁶ Priključitev Julijske krajine je postajala vse bolj razredno in vse manj nacionalno vprašanje. Srednji sloji so se zato "ohlajali", med bogatejšimi se je pojavljal strah pred socialnimi spremembami, ki so jih uvajali v Jugoslaviji, zato so vpliv dobivali "omahljivci" in "boljši ljudje", ki so se bali za zemljo in privilegiran položaj.⁵⁷ Naklonjenost do SIAU in nove Jugoslavije so zmanjševali ukrepi, ki jih je izvajala Ozna kot so bile ugrabitve ljudi, največ političnih emigrantov, uboji ipd.⁵⁸, in šikaniranje

⁵⁰ AS, ZKS, f. GO SIAU, šk. 3, referat J. Ferfolje na seji IO SIAU 25. junija 1947: N. Maganja, Trieste 1945-1949, str. 120, 121 in opomba 8 k 6. poglavju, str. 131-139 (celoten tekst razprave); N. Troha, magistrsko delo, str. 172-174.

⁵¹ Ta dokaz bi lahko držal, če bi člane vodstva izbirali in bi bili izbrani najsposobnejši, ki so lahko sami komunisti ali pa tudi obratno, ne pa pri kadrovske politiki, ki je bila strogo dirigirana, op.a.

⁵² AS, ZKS, f. GO SIAU, šk. 3, zapisnik seje IO SIAU 25. junija in njenega nadaljevanja 4. julija 1947. Iz razprav: "Glede SIAU kot instrumenta Partije: nobena organizacija ni instrument Partije. Biti instrument pomeni egoistične interese, ki nimajo nič s kolektivom. Partija se bori za skupne interese širokih množic."

⁵³ AS, ZKS, f. OK KPJK za Goriško, m. 2, poročilo OK KPJK GO KPJK o političnem stanju v okrožju 13. februarja 1946: f. GO KPJK, B. Kraigher, osebna korespondenca, pismo V. Ščeka B. Kraigherju, nedatirano: f. AIS, m. Virgilij Šček, pismo V. Ščeka B. Kraigherju 31. januarja 1946.

⁵⁴ AS, ZKS, f. CK KPS 3, šk. 43, zapis seje CK KPJ z birojem CK KPS 4. decembra 1945. J. Broz o vprašanju Trst med drugim izjavil: "Vreme ide u prilog talijanske reakcije. Pribiraju se neprijatelji. Pribira se reakcija u zoni A i B...Američka reakcija može pokušavati s kakvom provokacijom po pitanju Trsta. Moramo imati vojnu spremu. Moramo biti gotovi, da odgovaramo na svaki udarac."

⁵⁵ AS, ZKS, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja CK KPS 29. novembra 1945: "Težko ekonomsko stanje odpira tudi v slovenskem prebivalstvu socialne probleme in razredna nasprotstva. Na vasi se vse močnejše čuti razlika med kmeti posestniki - špekulanti ne eni in koloni - malimi kmeti na drugi strani. Reakcija skuša to maksimalno izkoristiti."

⁵⁶ AS, ZKS, f. OK KPJK za Goriško, m. 2, poročilo OO SIAU za Goriško GO SIAU 8. decembra 1945. O odnosu do inteligence: "Seveda je naravno, da nastane tu nezaupanje z naše strani, ker te ljudi prvič: dobro ne poznamo, ker se niso dodobra spoznali z našim gibanjem, ker so bili vedno doma, in drugič je njih težje prepričati o liniji, ker vsak intelektualac je precej vezan na individualno miselnost. On je trdno prepričan, da je misel, ki se je skuhala v njegovi glavi, najboljša."

⁵⁷ AS, ZKS, f. Boris Kraigher, šk. 2, poročilo o položaju v okraju Bovec maja 1946: "Dokler je imel naš ONOO oblast v rokah, so vsi sodelovali, danes sodelujejo prav tako z zavezniki. Bogati se bojijo agrarne reforme, zadrug." - f. OK KPJK za Goriško, m. 2, poročilo MO SIAU za Gorico 3. marca 1946.

⁵⁸ AMNZ, zaslišanje Albina Šmajda; zaslišanje Andreja Uršiča; N. Maganja, Trieste 1945-1949, str. 86, 89; Demokracija, 1. 1. 30. maj 1947; 5. september 1947; MAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 6, poročilo o položaju v Trstu

nekaterih tudi lojalnih duhovnikov v okviru vse bolj naraščajoče "gonje proti farjem", če jo lahko tako poimenujemo, ki se je prenesla iz Jugoslavije.⁵⁹ Ponekje, zlasti v delu kobariškega okraja, sta se ustvarila bloka rdečih in črnih, nasprotnih in dobrih, ki sta se med seboj tudi fizično spopadala.⁶⁰

Pred podpisom mirovne pogodbe februarja 1947 in v času do njene uveljavitve septembra isto leto je več ljudi zbežalo iz dela cone A, ki je nato pripadel Jugoslaviji, na območje ZVU. Ponekje so ljudje drug drugemu grozili z jamami, uboji in požigi.⁶¹ Bežali so tisti, ki so se bali ponovitve aretacij iz leta 1945, nasprotniki OF, tisti, ki so nasedali propagandi in največ mladina, zlasti kmečki sinovi, ki so bežali pred služenjem vojaškega roka in v upanju na dobro zaposlitev. Večina je odšla naprej v Avstralijo in Ameriko. Množičnost pobegov je bila odvisna tudi od razpoloženje ljudi in naklonjenosti do nove Jugoslavije v posameznem kraju. Iz okraja Gorica je v letu 1947 pobegnilo 1814 ljudi, nato pa do srede 1951. leta še 880. Premoženje beguncev je bilo zaseženo. Nekateri premožnejši so se skušali preseliti legalno.⁶² Del je odšel tudi zaradi gospodarske navezanosti na Furlanijo in so izrabili pravico do t.i. gospodarske opcije.⁶³

Slovenska duhovščina je imela na Primorskem pomembno vlogo pri ohranjanju narodnostne identitete. Vodstvo SIAU je predlagalo enotno organizacijo duhovnikov na obeh straneh demarkacijske črte in pripravo posebne konference za duhovnike, ki naj bi se odločili, ali podpirajo vključitev v Jugoslavijo.⁶⁴ V skladu s to usmeritvijo so se opredelili tudi na seji predsedstva PO SIAU 20. julija 1945, na kateri so duhovščini priznali njeno vlogo v boju za slovenstvo na Primorskem. "Mi jih vabimo ne z namenom, da jih prisilimo, da se politično opredelijo, ampak da jasno obsodijo one izdajalce, ki so sodelovali z okupatorjem... Organizirati je treba tudi italijanski del duhovščine".⁶⁵ Precej slovenskih duhovnikov je podpiralo OF in nato SIAU, nekateri so bili tudi njeni aktivni člani. V glavni odbor so 30. septembra 1945 vključili duhovnika Boža Milanovića. Več deset duhovnikov tržaško koprsko škofije je 1. septembra 1945 predložilo predsedniku PNOO Francetu Bevku spomenico, v kateri so OF priznali zasluge za osvoboditev in se zavzeli za priključitev k Jugoslaviji.⁶⁶ Slovenski duhovniki, naklonjeni politiki SIAU, so ob prihodu medzavezniške razmejitvene komisije med drugim izdali spomenico v prid projugoslovanski rešitvi.⁶⁷ Duhovnika Božo Milanović in Anton Piščanec sta

1. avgusta 1946. Ozna je v coni A ugrabila več vidnih slovenskih političnih emigrantov kot Albina Šmajda, Ivana Martelanca z ženo, Doreta Martinjaka, ki je bil edini izpuščen, in domačina, ki je med vojno deloval v Ljubljani Andreja Uršiča. AS, ZKS, f. OK KPJK za Goriško, m. 1a, zapisnik seje OK KPS 10. avgusta 1945; f. AIS, m. Virgilij Šček, pismo V. Ščeka B. Babiču 4. februarja 1947 o ugrabitvi in uboju nekega fanta: "Od tedaj reakcija raste kot gobe po dežju. Uradna vaša komisija je ugotovila, da gre za privaten umor, oblastva pa niso nič storila, ampak, kakor se zdi, ščitijo zločince."

⁵⁹ AS, ZKS, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo župnika dr. Toneta Požarja B. Kraigherju oktobra 1946, v katerem se pritožuje zaradi obtožb proti duhovnikom na množičnih sestankih; več pisem V. Ščeka B. Kraigherju; f. AIS, m. Virgilij Šček, pismo V. Ščeka B. Babiču 13. julija 1947; f. CK KPS 3, fasc. OK KPS Postojna, zapisnik konference sekretarjev celic 19. aprila 1947, na katerem so obravnavali sektaštvo partijskih aktivistov do duhovnikov.

⁶⁰ AS, ZKS, f. OK KPJK za Goriško, m. 2, Analiza položaja v goriškem okrožju, nedatirano, po obisku razmejitvene komisije (april 1946).

⁶¹ AS, ZKS, f. AIS, m. Virgilij Šček, pismo V. Ščeka B. Babiču 4. februarja 1947; pismo V. Ščeka B. Babiču, nedatirano o pripravi shoda v Lokvi proti preseljevanju.

⁶² AS, ZKS, f. CK KPS 3, fasc. OK KPS Sežana, letno poročilo OK KPS Tolmin CK KPS 3. januar 1948. Zlasti v breginjskem kotu naj bi duhovniki "ostro nastopali proti Jugoslaviji in nepremišljeno strašili ljudi, češ kaj bo, ko bo Jugoslavija prišla. Vsled tega strašenja se je dober del ljudi izselil v Italijo, ki so po svojem socialnem sestavu zdravi, ker so bili povprečno mali kmetje." - fasc. OK KPS Gorica 1951, trimesečno poročilo št. 2; zapisnik 10. redne seje okrajnega biroja KPS Gorica 6. julija 1951; fasc. OK KPJK Postojna, politično poročilo OK KPJK CK KPS 6. marca 1947.

⁶³ V skladu z mirovno pogodbo so ljudje, ki so 10. junija 1940 živeli na leta 1947 Jugoslaviji priključenem ozemlju, imeli pravico do opcije za Italijo. Pogoj zanjo je bila izjava o italijanskem pogovornem jeziku, pravica do t.i. poslovne opcije pa je bila priznana tudi Slovincem, op.a.

⁶⁴ AS, ZKS, f. CK KPS 2, šk. 1, zapisi sej CK KPS, seja 18. julija 1945.

⁶⁵ AS, ZKS, f. GO SIAU, šk. 2, zapisnik seje predsedstva GO SIAU 20. julija 1945. Med italijanskimi duhovniki ves čas skoraj ni bilo nikogar, ki bi bil naklonjen priključitvi k Jugoslaviji, niti v coni B, kjer so bili ravno italijanski duhovniki med največjimi nasprotniki jugoslovanskih oblasti, op.a.

⁶⁶ AS, ZKS, f. GO SIAU, šk. 2, zapisnik seje GO SIAU 30. septembra 1945; Primorski dnevnik, l. 1, št. 96, 4. september 1945.

⁶⁷ Primorski dnevnik, l. 2, št. 228, Trst 27. februarja 1946.

bila člana posebne delegacije Julijske krajine na mirovni konferenci v Parizu poleti 1946. Ta njihova izbira je bila za Jugoslavijo, ne za režim, čeprav je del krščanskih socialistov med njimi bil naklonjen tudi nekaterim socialnim spremembam, ki so jih izvajale jugoslovanske oblasti. Njihovo odločitev lahko ponazorimo z besedami enega najvidnejših, Virgila Ščeka: "Jugoslavija je naša domovina, ki krvavi iz tisoč ran. Tudi če je naredila krivico, tudi če dela krivico, je vendarle naša domovina, vsa naša. Režimi ginejo, vlade se menjavajo, domovina ostane. Doživljamo edinstveno priliko, da osvobodimo Primorsko in jo združimo z Jugoslavijo... Ali zdaj ali nikoli! Gre za končnoveljavno usodo Primorske. In če nam bodo na konferenci kaj vzeli, ne bodo vzeli vladi, ampak Jugoslaviji. V vsaki bitki je eno vodstvo, to je sedaj jugoslovanska vlada, pa naj je komu simpatična ali ne. V tem trenutku moramo biti z njo vsi, kakor en mož, brez ozira, ali je naša ali ni naša."⁶⁸

Odkrito je že poleti 1945 proti OF oziroma SIAU nastopil del slovenske duhovščine, največ na Goriškem. OF so nasprotovali že med vojno, so pa v veliki večini ostali pasivni.⁶⁹ Opredelili so se kot Slovenci, a tudi kot katoliški duhovniki in so obsojali komunizem v smislu papeških enciklik kot najhujšega sovražnika vere.⁷⁰ Označimo jih lahko tudi kot krog lista Slovenski Primorec, ki je prišel izhajati 29. avgusta 1945 kot prvi slovenski katoliški list po vojni. List naj bi obravnaval tista vprašanja, za katera se mora katoličan zanimati. "Ta polja pa so tako obširna, kot je prostrano področje cerkve same. Cerkev pa mora in sme posegati vse do tja, kjer se pojavljajo življenjska vprašanja, ki so v zvezi z neumrljivimi dušami. Tudi v politiko, saj je tudi ta pod božjim zakonom... Seveda ne bo naš list posegal v strankarsko dnevno politiko, kjer se tako rade sproščajo strasti."⁷¹ Zavzemali so se za slovenske šole, v katerih pa bi morala biti krona šolskega pouka krščanski nauk.⁷² Bili so za Jugoslavijo, ki pa ji ne bi vladala "groba komunistična diktatura". Pred prihodom razmejitvene komisije so v posebni spomenici zahtevali priključitev k Jugoslaviji, vendar "obnovljeni, veliki demokratični, socialno pravični in federativno urejeni." V imenu vseh Slovencev⁷³ so zahtevali novo, resnično demokratično Jugoslavijo. "Ob koncu moramo še izjaviti, da slovenski duhovniki goriške nadškofije ne moremo pod nobenim pogojem sprejeti pred zgodovino odgovornosti, če bi naše ljudstvo padlo v novo narodno sužnost ali sužnost kakerekoli diktature. Hočemo živeti kot svobodni ljudje, kot Slovenci in kot verni katoličani."⁷⁴ Vendar te svoje zahteve po spremembi režima med zaslišanjem pred razmejitveno komisijo niso ponovili, ampak so zahtevali le Jugoslavijo.⁷⁵ Prav

⁶⁸ AS, ZKS, f. AIS, m. Virgilij Šček, koncept intervjuja V. Ščeka za Primorski dnevnik po objavi pastirskega pisma jugoslovanskih škofov v Slovenskem Primorcu 11. oktobra 1945: MAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 6, Gorica, zaupne novice o slošnem političnem položaju 8. junija 1946, v katerem poročajo o stališčih dela slovenske duhovščine, ki je iz protitalijanskega sovraštva izbrala Titov komunizem.

⁶⁹ N. Maganja, Trieste 1945-1949, str. 65, 66; Ivo Juvančič, Primorski Narodni svet - Goriška sredina in OF-NOB, Primorski dnevnik, 5. do 27. avgust 1970; isti, Goriški nadškof Margotti in narodnoosvobodilni boj, Goriški letnik, Nova Gorica 1976, št. 3, str. 151-181; AMNZ, Odsek za oblast IX. korpusa, II. sekcija, poročilo zahodno primorskega okrožja, nedatirano, jeseni 1944; AS, ZKS, f. AIS, m. Virgilij Šček, pismo V. Ščeka B. Kraigherju 31. januarja 1946. V. Šček je vzroke nasprotovanja dela goriške duhovščine pripisal vplivu dr. Janka Kralja, vodilnega politika SLS na Goriškem med vojno, in tudi OF, ki je bila do duhovnikov sektaška in nezaupljiva.

⁷⁰ Slovenski Primorec, l. 1, št. 1, 29. avgust 1945; l. 1, št. 4, 20. september 1945, članek Kako rešiti socialno vprašanje; l. 1, št. 14, 6. december 1945, članek Napadi na duhovnike; Alojzij Novak, Črniška kronika, str. 223, zapis 17. maja 1945.

⁷¹ Slovenski Primorec, l. 1, št. 1, Gorica 29. avgusta 1945.

⁷² Slovenski Primorec, l. 1, št. 2, 5. september 1945, članek Vprašanje našega šolstva: "Namen šole je vzgojiti otroke v prave Slovence, ne pa v fanatične pristaše te ali one stranke... Dobro se zavedamo, da ni prave narodne vzgoje brez moralne verske vzgoje, zato mora biti krona šolskega pouka krščanski nauk"; št. 4, 20. september 1945, članek Slovenskim staršem v premislek.

⁷³ Struji, ki je bila naklonjena OF, so oporekali izrekanje v imenu celotne duhovščine (n.pr. Slovenski Primorec, l. 1, št. 9, 25. oktober 1945, članek V imenu primorskih duhovnikov), obenem pa so se sami pooblastili za zastopnika celotnega naroda, op.a.

⁷⁴ Slovenski Primorec, l. 2, št. 6, 7. februar 1946, članek Ob prihodu razmejitvene komisije.

⁷⁵ AS, ZKS, f. CK KPS 3, šk. 35, poročilo A. Vratuše E. Kardelju 29. marca 1946, v katerem med drugim poroča o pričevanju kanonika A. Novaka (urednika Slovenskega Primorca, op.a.), ki naj bi v imenu 30 duhovnikov prosil, naj zavzniki v Jugoslaviji vzpostavijo demokratični režim. "V predsobi konferenčne sobe smo dan poprej govorili z njim in ga opozorili na izdajstvo, ki ga s tem korakom vrši njegova skupina. Ko je prišel pred komisijo, je zahteval v imenu svoje grupe ujedinjeno Slovenijo v federativni Jugoslaviji, dal etnične podatke za goriško provinco in ožigosal štetje

tako so že pred tem jeseni 1945 mnogi med njimi podpisali peticijo za priključitev k Jugoslaviji.⁷⁶ Opredelili so se za socialni nauk, kakor ga je zagovarjala cerkev v papeških enciklikah o tem vprašanju.⁷⁷ Eno največjih razhajanj med njimi in SIAU, pa tudi nekaterimi njej naklonjenimi duhovniki je bilo vprašanje odnosa do cerkvene hierarhije, zlasti do goriškega nadškofa Carla Margottija in tržaško koprškega škofa Antonia Santina. Oba sta bila imenovana s soglasjem fašističnega režima in sta nadomestila slovenske ali Slovencem pravične škofo. Obsojali so napade na oba škofo, zlasti tiste, ki so ju označevali kot sovražnika slovenskega ljudstva, ki sta ga pod fašizmom pomagala raznarodovati. Škof je bil njihov duhovni nadpastir in oče, ki so mu bili dolžni v skladu s katoliškimi nauki posebno spoštovanje, pokorščino in ljubezen. "To spoštovanje do cerkvene oblasti veže nas, vse duhovnike in laike, tudi v slučaju, da bi nam bila cerkvena oblast krivična ali da se moti. Tako smemo sicer povedati svoje mnenje, opozoriti na morebitne napake in zmote, tudi jasno in odločno, toda vedno z vso sinovsko ljubeznijo in spoštljivostjo."⁷⁸ Cerkveni dostojanstveniki, zlasti tržaško koprski škof Santin, so to njihovo zvestobo izrabljali ne le za ohranjanje vere, kar je bilo legitimno, ampak tudi za krepitev interesov Italije in italijanstva.⁷⁹ Obenem je cerkvena hierarhija skušala disciplinirati slovenske in hrvatske duhovnike z raznimi pritiski, tudi z grožnjo izobčenja enega največjih zagovornikov priključitve k Jugoslaviji Virgilu Ščeku.⁸⁰

Oktober 1945 je Ozna poročala o povečani aktivnosti SIAU nasprotne duhovščine zlasti med mladino, ki so jo pridobivali za Marijino družbo, skušali vzgajati "v reakcionarnem duhu in ji prikazati Anglijo in Ameriko kot edini rešiteljici iz dotedanjega položaja, ker podpirata vero in duhovščino in sta popolnoma demokratični, dočim pa v Jugoslaviji tega ne bo."⁸¹ Nasprotovanje novim jugoslovanskim oblastem in preko njih SIAU se je okrepilo zaradi dogajanj v Jugoslaviji, kjer so preganjali novim oblastem nasprotno duhovščino. Slovenski Primorec je tudi objavil pastirsko pismo katoliških škofov Jugoslavije, ki je bilo obsodba dogajanj v Jugoslaviji in je bilo izdano na vsesplošni škofovski konferenci v Zagrebu 20. septembra 1945.⁸² Po objavi pisma so se napadi nasprotne strani na Slovenskega Primorca okrepili, zlasti v Primorskem dnevniku.⁸³ Na mitingih so zahtevali bojkot lista, napadali so prodajalce in naročnike ipd.. Prihajalo je tudi do fizičnih napadov na novim jugoslovanskim oblastem najbolj

1910 in 1921 kot falsifikat. Ko ga je komisija vprašala, v čem se njegova skupina ne strinja z demokratičnimi duhovniki na Primorskem in v Jugoslaviji, je odgovoril: "To bomo samo med seboj uredili, ko bomo združeni." Naša zveza je mnenja, da se je dobro držal."

⁷⁶ AS, ZKS, f. CK KPS 3, depeša zvezni vladi, šk. 1, depeša B. Kidriča E. Kardelju 28. avgusta 1945: "Podpisna akcija je potisnila ob zid tudi del najbolj očitve duhovniške reakcije na Primorskem. Izjavljajo, da podpisovati je treba, toda ti podpisi naj gredo za Jugoslavijo, ne pa za Tita."

⁷⁷ Slovenski Primorec, l. 1, št. 1, 29. avgust 1945, članek Tebi, slovenski delavec in kmet; št. 4, 20. september 1945, članek Kako rešiti socialno vprašanje.

⁷⁸ Slovenski Primorec, l. 1, št. 1, 29. avgust 1945. Nadškofa Margottija so jugoslovanske oblasti aretirale 2. maja 1945 v Gorici, ga imele nekaj dni v hišnem priporu in nato 9. maja 1945 izgnale iz Julijske krajine. Vrnil se je po uvedbi ZVU, op.a.

⁷⁹ MAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 6, poročilo o položaju v Trstu 1. julija 1946, v katerem omenjajo škofa Santina, ki je bil malikovani med verniki zaradi svoje dobrote in italijanstva; b. 7, dopis ambasade Kraljevine Italije pri Svetem sedežu italijanskemu zunanjemu ministrstvu 7. julija 1945, v katerem poročajo, da so slovenski duhovniki škofu Santinu sicer priznavali nekatere zasluge med nemško okupacijo, a so ga napadali zaradi njegovih izrazitih italijanskih čustev (spiccati sentimenti d'italianita'); b. 6, Gorica, zaupne novice o političnem položaju 8. junija 1946. Poročajo, da je nadškof Margotti branil svoja jasna stališča v obrambo italijanstva (mantiene le sue nette posizioni in difesa dell'italianita').

⁸⁰ AS, ZKS, f. AIS, m. Virgilij Šček, dokumenti o njegovi polemiki s škofom Santinom.

Vprašanje sporov med italijansko cerkveno hierarhijo in slovenskimi ter hrvatskimi duhovniki obsejajo obravnavajo: N. Maganja, Trieste 1945-1949, poglavje o Slovenski krščansko socialni zvezi, str. 63-95; Paolo Blasina, Vescovo e clero nella diocesi di Trieste Capodistria 1938-1945, Trst 1993.

⁸¹ AS, ZKS, f. Edvard Kardelj, šk. 30, politično organizacijsko poročilo načelstva Ozne za čas od 21. do 28. oktobra 1945.

⁸² Slovenski Primorec, št. 7, 11. oktobra 1945. Pastirsko pismo so brali v jugoslovanskih cerkvah 30. septembra 1945.

⁸³ Primorski dnevnik, l. 1, 14. oktober 1945, članek Kdo naj odobrava to početje. V njem je predsednik PNOO F. Bevk med drugim napisal: "Ta 'nepolitični' list pastirskega pisma ni prinesel zgolj v informacijo, ampak je hotel s tem prav nam, Primorcem, nekaj povedati. Izraziti je hotel politično misel: glejte Primorci, taka je nova Jugoslavija, ne silite vanjo!"

nasprotni duhovnike, tudi ubojev.⁸⁴ Po drugi strani so ti krogi vse bolj odkrito pridigali proti novi Jugoslaviji, v smislu borbe proti komunizmu in alternative komunizem - katolicizem in širili svoj vpliv zlasti med "omahljivimi" in bogatejšimi.⁸⁵

Skupina primorskih politikov liberalne in katoliške usmeritve, ki je bila ves čas nasprotna novim jugoslovanskim oblastem, ne pa tudi priključitvi k Jugoslaviji, se do sprejema sklepov mirovne konference ni formalizirala kot posebno gibanje ali stranka. Delovali so v okviru neformalnih skupin in se povezovali s političnimi emigranti, ki so prišli v cono A po umiku jugoslovanske vojske in nato tu sodelovali v upravi tudi zaradi odklonilne politike SIAU, razen deloma pri vprašanju slovenskega šolstva, do sodelovanja z ZVU. Prvi poizkusi oživljenja nekdanje goriške SLS so bili poleti 1946, ki pa niso imeli širše podpore zaradi stališča, da se počaka na odločitev o mejah. Andrej Uršič je na zaslišanju v zaporu Ozne izjavil, da so vprašanje ustanovitve slovenske politične organizacije za območje Trsta in Gorice med skupinami in posamezniki, ki se niso hoteli sprijazniti z novim političnim redom v Jugoslaviji in se podrediti OF kot edini vsenarodni politični tvorbi, sprožili klerikalci z ustanovitvijo Slovenske narodne demokracije poleti 1946, ki naj bi bila pod drugim imenom oživljena goriška SLS. "Naprednjaki so čakali dalj. Oseba sem stal na stališču, da se strankarsko ne bom udeleževal, dokler ne pade odločitev o mejah, ker sem na to vezal svoje ravnanje."⁸⁶ Skušali so se povezati s sorodnimi italijanskimi strankami, vendar je bilo med obojimi veliko nezaupanja, pa tudi izključujočih stališč, tako da do kakšnega tesnejšega sodelovanja ni prišlo.⁸⁷ Ustanovni sestanek Slovenske demokratske zveze je bil v Gorici 17. januarja 1947, v Trstu pa formalno šele 21. decembra 1947, čeprav je tržaška skupina že prej sodelovala pri glasilu Demokracija in 8. avgusta 1947 podpisala dogovor med SDZ in Udruženjem slovenskih in hrvatskih krščanskih socialcev v Trstu.⁸⁸ Sodelovanje med tržaško in goriško SDZ je bilo tesno. Podpore so imeli predvsem v krogih ZVU, s katero naj bi jih vezala skupna ideologija in "interesna skupnost v borbi zapadne demokracije proti komunizmu", v duhu Trumanove doktrine o razklanosti sveta.⁸⁹ Njihov program je bilo odločen protikomunizem, odklanjanje političnega monopola, psihološkega in fizičnega terorja, zahodna demokracija, strankarski pluralizem, obramba etičnih in krščanskih vrednot. Njihovo glasilo Demokracija je zapisalo: "OF je zaradi svoje politike, ko se je prilastila oblasti, kriva za razkosanje. Našo narodno čast, ki jo je peščica zločinskih terorističnih elementov ponižala pred celim kulturnim svetom, moramo dvigniti na mesto, ki ga je prej zavzemala in ki ga zasluži kot čast miroljubnega in delovnega naroda."⁹⁰ Čeprav so v programu izpostavili nasprotovanje nasilju, je tudi njihovo pisanje o nasprotnem taboru polno

⁸⁴ Slovenski Primorec, I. 1, št. 17. 27. december 1945, članek Svoboda tiska; A. Novak, Črniška kronika, str. 237; MAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 6, poročilo. Trst 25. avgusta 1946, v katerem poročajo o napadu na dona Trampuša iz Škocjana, ki je bil ugrabljen in pretepen; b. 8, dopis notranjega ministrstva RI zunanjemu ministrstvu 21. novembra 1946, v katerem poročajo o ugrabitvi in uboju župnika iz Gorenjega Polja Izidorja Zavadlava, ki je izvajal propagando proti Jugoslaviji in od katerega je 300 vernikov v petici zahtevalo, da s tem preneha. Ko so resolucijo predložili Zavadlavu, je slednji zagrozil, da bodo vsi izobčeni.

⁸⁵ AS, ZKS, f. OK KPJK za Goriško, m. 2, poročilo OO SIAU za Goriško GO SIAU 7. decembra 1945; poročilo OK KPJK za Goriško GO KPJK 1. februarja 1946; f. Edvard Kardelj, šk. 30, poročilo načelstva Ozne za čas od 21. do 28. oktobra 1945; f. AIS, m. Virgilij Šček, pismo B. Kraigherja V. Ščeku 26. januarja 1946. V njem je izpostavil, da prehaja goriška duhovščina vse bolj v odprto protinaroden. "lahko rečemo izdajalski tabor" in se s tem izpostavlja nevarnosti, da bo šla po "poti bega in Rožmana"; f. OK KPJK za Goriško, m. 2, poročilo OK KPJK za Goriško GO KPJK 26. julija 1946. Poročajo o napadih Slovenskega Primorca na SIAU in o letakih v smislu: "Nočemo ne Mussolinija ne Titovih fašistov." Glavni adut naj bi bil klerikalizem in boj proti komunistom, pri čemer so izrabljali verska čustva.

⁸⁶ AMNZ, zapisnik zaslišanja Andreja Uršiča; AS, ZKS, f. OK KPJK za Goriško, m. 2, dopis mestnega IO SIAU za Gorico 5. maja 1946. Poročajo o tendenci po ustanovitvi neke slovenske demokratske stranke, pobuda zanjo naj bi prišla iz Trsta: zapisnik seje partijskega odbora za Gorico 5. maja 1946; N. Maganja, Trieste 1945-1949, str. 35-63.

⁸⁷ MAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 6, poročilo o položaju v Gorici avgusta 1946: "Gibanje slovanskih belih se skuša nasloniti in najti nek sporazum v italijanskem taboru. Poudarjam, da je sicer oportuno poslužiti se belih za razbičje titovskega tabora, nikakor pa se jim ne sme zaupati: so še večji nacionalisti kot rdeči."

⁸⁸ N. Maganja, Trieste 1945-1949, str. 72-75. Udruženje slovenskih in hrvatskih socialcev je bilo ustanovljeno 20. julija 1947 na pobudo duhovnika Petra Šorlija. Njegovo delovanje ni bilo samo politično, ampak tudi socialno in kulturno. Imeli so malo članov, zlasti je bilo malo laikov. Udruženje je po podpisu sporazuma s SDZ 8. avgusta 1947 16. septembra 1947 vstopilo kot avtonomna skupina v SDZ.

⁸⁹ AMNZ, zaslišanje Andreja Uršiča.

⁹⁰ Demokracija, I. 1, št. 1, 25. april 1947, članek Slovencem, Hrvatom in Srbom STO: AMNZ, zaslišanje Andreja Uršiča; N. Maganja, Trieste 1945-1949, str. 36-40.

sovraštva in žalitev. Njihov nastop je sprožil burne reakcije in nasprotovanje v SIAU. Branko Babič, sekretar GO SIAU in GO KPJK jih je na zborovanju ob 6. obletnici OF 27. aprila 1947 označil kot skupino izdajalcev, ki prinašajo nesoglasja med Slovenci in kot agente neofašizma. Primorski dnevnik je 17. maja 1947 pozval Slovence na obsodbo. O vprašanju časopisa Demokracija je razpravljal tudi IO SIAU.⁹¹ Razkol se je nadaljeval in se še zaostрил po uveljavitvi mirovne pogodbe septembra 1947, kar presega časovni okvir razprave. Bil je odraz boja za prevlado, tako na eni kot na drugi strani.⁹²

V predelih, ki so po mirovni pogodbi pripadli Italiji, se je krepilo sovraštvo, ne le proti Slovincem, ampak tudi proti drugim sodelavcem SIAU. ZVU je 6. novembra 1946 sprejela ukrep o zasedbi Ljudskega doma v Gorici, 14. in 15. novembra so ameriški vojaki skupaj z nemškimi ujetniki odvažali iz Ljudskega doma arhive in knjižnico, zastave, slike voditeljev Jugoslavije, jih polili z bencinom in zažgali. Dne 13. februarja 1947 je prišlo do terorističnih atentatov na slovenske šole, v katerih so sodelovali tudi študentje, esuli iz Reke, Pulja in Istre. Kljub temu so bili slovenski krogi v nasprotju z italijanskimi proti izseljevanju Slovencev, ker so bili le ti na svoji zemlji in so hoteli ohraniti narodnostno ozemlje.⁹³

Za zaključek lahko ugotovimo, da so Slovenci na Primorskem v teh letih sicer ostajali ideološko razcepljeni, da pa je zaradi časa, ko so se sprejemale usodne odločitve, prevladal predvsem nacionalni interes, ki jih je združeval.

⁹¹ Primorski dnevnik. 1. 3. 29. aprila 1947, 17. maja 1947; N. Maganja, Trieste 1945-1949, str. 42-43.

⁹² To vprašanje obravnavajo: Nadja Maganja, Trieste 1945-1949, Nascita del movimento politico autonomo sloveno, Trst 1994; Aleš Brečelj, I gruppi politici autonomi sloveni a Trieste 1949-1952, Trst 1994; Adrian Pahor, Il crepuscolo del TLT e i partiti autonomi sloveni (1952-1954), Trst 1993; Bruna Ciani, Trieste 1954-1956: Il memorandum d'Intesa e i gruppi politici autonomi sloveni, Trst 1993. O Slovenski demokratski zvezi je pisal August Sfiligoj, Slovenska demokratska zveza v Gorici 1947-1969, Gorica 1969. To vprašanje obravnavajo tudi splošna dela o tržaškem vprašanju, zlasti Bogdan Novak, Trieste 1941-1954, Milano 1973.

⁹³ N. Troha, magistrsko delo, str. 225, 226.

Riassunto

LA POLITICA DEGLI SLOVENI NELLA ZONA A DI VENEZIA GIULIA (1945-1947)

Nevenka Troha

Visto che il fascismo non fece che aumentare la pressione nazionalistica dello stato italiano, la prospettiva fondamentale degli Sloveni della Primorska (Litorale) sul territorio occupato dall'Italia dopo la prima guerra mondiale fu di annettere allo stato madre della nazione slovena, cioè alla Jugoslavia. La Jugoslavia sia durante la seconda guerra mondiale sia tra le trattative di pace esigeva il completo territorio etnico sloveno e gli obiettivi militari dello nuovo stato jugoslavo corrispondevano alle tendenze del popolo sloveno di creare uno stato sloveno unito. Una grande maggioranza degli Sloveni del Litorale ha perciò appoggiato il *Fronte di liberazione antifascista* e anche la Jugoslavia che per loro rappresentava uno stato che poteva affrontare le oppressioni italiane. Il collegamento della Jugoslavia con l'Unione Sovietica fu considerato come una specie di panslavismo. L'arrivo dell'armata jugoslava a Trieste e a Gorizia in maggio 1945 fu preso dagli Sloveni della Primorska (Litorale) come liberazione e fu acclamato da tutti. Consentirono tutte le misure del potere jugoslavo, anche gli arresti delle persone che per due decenni erano responsabili delle moltissime repressioni fasciste.

Finita la guerra nella Venezia Giulia si sono formati due blocchi che si potrebbero chiamare pro-jugoslavo e pro-italiano, ciascuno con le sue esigenze contrarie per quel che riguardava il confine. Seguì il periodo di manifestazioni, dimostrazioni e degli scioperi politici, dei conflitti, tensioni e violenze. Il blocco pro-jugoslavo riuniva la maggior parte di Sloveni del litorale ed una grande parte di operai italiani mentre il secondo blocco includeva esclusivamente gli Italiani poichè tra gli Sloveni nessuno si schierò dalla parte italiana. Per l'annessione dei territori di nazionalità mista (specialmente Trieste con una maggioranza italiana esplicita) alla Slovenia cioè alla Jugoslavia era importante ottenere almeno uno sostegno parziale degli Italiani. Orientamento degli operai italiani verso la Jugoslavia era di carattere politico e sociale cioè per «il potere popolare» e per il socia-

lismo. Il campo pro-jugoslavo fu rappresentato dall'*Unione antifascista italo slovena* (UAIS) fondata a base delle decisioni del potere sloveno prese sul modello del fronte popolare in Jugoslavia. UAIS s'impegnava per la Venezia Giulia unita, per l'eliminazione dei resti del fascismo, per una democrazia popolare per la fraternità italiano-slovena, per la libertà di religione e dalla fine del settembre 1945 per l'annessione alla Jugoslavia. Fece parte all' UAIS anche una parte del clero sloveno del litorale. La loro scelta fu fatta per la Jugoslavia come patria. «I regime periscono, i governi cambiano, la patria rimane. Viviamo un'occasione unica per liberare il Litorale e per unirlo alla Jugoslavia» scrisse il parroco Virgilij Šček nele'autunno 1945.

La direzione dell' UAIS e di altre organizzazioni pro-jugoslave non erano composte soltanto dai comunisti ma si conservava, particolarmente a Trieste, anche una struttura pluralistica come nel *Fronte di liberazione*. Però questi casi particolari non potevano influenzare essenzialmente la politica dell' UAIS riconoscendo essi stessi al partito comunista il ruolo principale. Furono proprio il rapporto tra il partito e l' UAIS che sarebbe del tutto acritico e subordinato, la conclusione delle trattative di pace, insieme con la questione di nazionalità, la vera causa del ritiro di alcuni membri in vista dell' UAIS. Concluso il trattato di pace con l'Italia (nel 1947) anche gli Sloveni della classe sociale media cominciarono a «perdere l'entusiasmo» per la loro aderenza all' UAIS ma c'era anche la paura dei nuovi cambiamenti sociali che furono introdotti in Jugoslavia. Molti furono respinti dall'esclusivismo degli attivisti. Furono anche le misure intraprese specialmente dalla polizia segreta jugoslava così detta OZNA (i rapimenti di persone, soprattutto degli emigranti politici, liquidazione) a diminuire la disposizione favorevole per l' UAIS e per la nuova Jugoslavia.

Dal gennaio 1947 in poi stanno aumentando le fughe dalla parte della zona A, che ulteriormente fu annessa alla Jugoslavia, e anche dalla zona B sul territorio del Governo militare degli alleati. Fuggì la gente che temeva che si ripetessero delle arresti del 1945, gli oppositori al Fronte di liberazione, quelli che furono vittime della propaganda e maggiormente i giovani, figli dei contadini che fuggivano per non prestare il servizio militare sperando di trovare un buon impiego. Molti continuarono per l'Australia e gli Stati Uniti. Quelli più ricchi provarono ad emigrare legalmente. Una parte se ne andò a causa del collegamento economico con il Friuli approfittando del diritto della cosiddetta opzione economica.

Si è opposta chiaramente già in estate del 1945 contro il Fronte di liberazione oppure contro l' UAIS una parte del clero sloveno, specialmente nel Goriziano. Si dichiararono Sloveni anche preti cattolici condannando, conformemente con le encicliche papali, il comunismo come il più grande nemico della fede. Condannarono anche gli attacchi ai dignitari ecclesiastici, soprattutto a due vescovi anche se fossero gli stessi che si compromisero nell'epoca di fascismo. Anche nelle decisioni più importanti di questi sacerdoti prevalse sempre l'interesse nazionale, per esempio nel testimoniare davanti alla commissione di delimitazione dove si schierarono decisamente per l'annessione alla Jugoslavia.

Un gruppo di politici liberali e cattolici sloveni del litorale che era sempre contrario al nuovo potere jugoslavo ma non all'annessione alla Jugoslavia non si costituì come partito o movimento fino all'adozione delle decisioni della conferenza di pace. Agivano nel seno dei gruppi non formali legandosi con degli emigranti politici arrivati nella zona A dopo che l'esercito jugoslavo si fosse ritirato.

Janez Stergar

ŠTIRI POTI MED KOROŠKE SLOVENCE

Knjiga v štirih izletih predstavlja prostor, na katerem živijo koroški Slovenci, in hkrati opozarja na poglavja iz njihove zgodovine ter na sedanji položaj in dejavnosti manjšine. Tako je knjiga poleg turističnega vodiča lahko tudi spodbuda za nadaljnje seznanjanje s koroškimi Slovenci, kar je olajšano z navajanjem ustreznih literature in krajevnim ter osebnim kazalom.

* * *

Knjiga je na voljo pri Klubu koroških Slovencev v Ljubljani, Celjska 12. Cena je 600 SIT, članom ZZDS odobravamo 200 SIT popusta..

V knjigarni Cankarjeve založbe v Ljubljani na Kongresnem trgu 8 (stavba Slovenske maticе) lahko naročite oziroma kupite naslednje publikacije **Zgodovinskega inštituta Milka Kosa, drugih inštitutov Znanstveno-raziskovalnega centra SAZU in Slovenske akademije znanosti in umetnosti**.

- Družbena in kulturna podoba slovenske reformacije (Zbornik razprav). 1986.
- Gestrin F., Grafenauer B., Pleterški J., Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dne 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani. 1991.
- Zadnikar M., Romanska Stična. 1957. (Razprave IV/4).
- Blaznik P., Zemljiško gospodarstvo v območju freisinške dolenske posesti. 1958. (Razprave IV/6).
- Razprave V., Hauptmannov zbornik. 1966.
- Grafenauer B., Ob osemdesetletnici Ljudmila Hauptmanna. Bibliografski pregled dela Ljudmila Hauptmanna. 1966. (Razprave V/1).
- Klaič N., Marginalia uz problem doseljenja Hrvata. 1966. (Razprave V/2).
- Miklavčič M., Premik kranske meje ob spodnji Krki v 12. stoletju. 1966. (Razprave V/7).
- Vilfan S., Koseščina v Logu in vprašanje kosezov v vzhodni okolici Ljubljane. 1966. (Razprave V/10).
- Gestrin F., Piranska komenda v 14. stoletju. 1966. (Razprave V/12).
- Žontar J., Kranjski deželni vicedom. 1966. (Razprave V/14).
- Blaznik P., Spremembe v pravnem položaju loškega teritorialnega gospodarstva v 16. stoletju. 1966. (Razprave V/15).
- Pivec-Stele M., Biblioteka kmetijske družbe za Kranjsko (Slovenijo) 1820–1945. 1966. (Razprave V/18).
- Turk E., Značilnosti preporodovskega gibanja na Slovenskem v zadnjih dveh letih pred prvo svetovno vojno. 1966. (Razprave V/19).
- Zelko I., Gospodarska in družbena struktura turniške prapušnje po l. 1381. 1972. (Razprave VII/5).
- Čurkina I. V., Matija Majar-Ziljski. 1974. (Razprave VIII/2).
- Hoefler J., Slovenska cerkvena pesem v 18. stoletju. 1975. (Razprave IX/2).
- Valenčič V., Žitna trgovina na Kranjskem in ljubljanske žitne cene od srede 17. stoletja do prve svetovne vojne. 1977. (Razprave X/4).
- Razprave XV. 1986: Cevc E., Predromanski relief v Hodišah na Koroškem. Cevc E., Kipar Leonhard Kern in njegovo delo na Slovenskem v letih 1612–1613. Prelovšek D., Ljubljanski baročni arhitekt Candido Zulliani in njegov čas. Lavrič A., Pogodba z mojstrom Jurkom iz Loke za zidavo prezbiterja in zvonika v Črngrobu.
- Žontar J., Svilgojstvo in svilarstvo na Slovenskem od 16. do 20. stoletja. 1957. (Dela 11).
- Gestrin F., Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja. 1965. (Dela 15).
- Žontar J., Obveščevalna služba in diplomacija avstrijskih Habsburžanov v boju proti Turkom v 16. stoletju. 1973. (Dela 18).
- Lukovič P., Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni in do bosansko-hercegoveškega vprašanja v letih 1875–1878. 1977. (Dela 19).
- Gestrin F., Pomorstvo srednjeveškega Pirana. 1978. (Dela 21).
- Mihelič D., Neagrarno gospodarstvo Pirana od 1280 do 1340. 1985. (Dela 27).
- Lavrič A., Vloga ljubljanskega škofa Tomaža Hrena v slovenski likovni umetnosti. 1. knjiga. 1988. (Dela 32/1).
- Kos M., Urbarji Slovenskega Primorja. II. del. 1954. (Viri za zgodovino Slovencev 5).
- Gestrin F., Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem. 1972. (Viri za zgodovino Slovencev 5).
- Hoefler J., Trije popisi cerkva in kapel na Kranjskem in slovenskem Štajerskem s konca 16. stoletja. 1982. (Viri za zgodovino Slovencev 6).
- Mihelič D., Najstarejša piranska notarska knjiga (1281–1287/89). 1984. (Viri za zgodovino Slovencev 7).
- Vilfan S., Otorepec B., Valenčič V., Ljubljanski trgovski knjigi iz prve polovice 16. stoletja. 1986. (Viri za zgodovino Slovencev 8).
- Pahor M., Šumrada J., Statut piranskega komuna. 2. knjiga. 1987. (Viri za zgodovino Slovencev 10/2).
- Gestrin F., Mihelič D., Tržaški pomorski promet 1759/1760. 1990. (Viri za zgodovino Slovencev 12).
- Kos D., Urbarji za Belo krajino in Žumberk (15.–18. stoletje). I., II. 1991. (Viri za zgodovino Slovencev 13/I, II).
- Marušič B., Henrik Tuma, Pisma. Osebnosti in dogodki (1893–1935).